

FLORA XƏLİLZADƏ

RUHUMUZUN ÜNVANI
Ş U Ş A

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

Bakı - 2013

MİLLİ TEATRIMIZIN QARANQUŞU

Dövrünün görkəmli və istedadlı sənətkarı kimi tanınan Mirzə Muxtar milli teatrımızın ilk qaranquşlarından sayılır. O, Şorq musiqisini incəliklərinə qədər mükəmməl bilən musiqişünas kimi də məşhur idi. Mirzə Muxtar tanınmış xanəndə dünyaya göz açmışdı. Onun atası Əli Əsgər Qarabaği Mehdiqulu xan tərəfindən «Saray musiqçisi» kimi şərəfli vəzifəyə layiq görülmüşdür. Mirzə Əli Əsgər gözəl səsə malik xanəndə, həm də kamil bir kamança çalan idi. Sonradan tarın sirlərinə yiyələnərək Cənubi Qafqazda görkəmli bir tarzen kimi şəhərhət qazanmışdır. Şuşanın tanınmış xanəndələrindən Hacı Hüsü, Məşədi İsi məhz onun müşayiəti ilə yaxın-uzaq ellərdə məclislər qurardılar. Mirzə Əli Əsgərin özü də Yaxın Şorq ölkələrinə - şah saraylarında qurulan məclislərə dəfələrlə dəvət edilirdi. Mahir bir tarzen kimi ad-san qazanmış Mirzə Əli Əsgərin ocağında pərvazlananlar da məhz sənətkar olmalı idilər. Əgər Mirzə Muxtarın atası XIX əsrin məşhur tarzenləri olan Sadıqçana, Cavad bəy, Əli bəy, Məşədi Zeynal, Şəkar oğlu Kərimə müəllimlik edərək onları ustad çalğıçı səviyyəsinə yüksəldə bilmişdisə, övladlarına da bu sahədə əsas yol göstərən bir şəxsiyyət idi. Əlbəttə, Mirzə Muxtarın musiqişünas kimi yetişməsində ilk məktəbi öz evlərində idi. O, kiçik yaşlarından çalıb-oxumağı atasından öyrənmişdisə, onun qurduğu məclislərdə iştirak edən musiqi xadimlərindən də çox mətləblər əxz etmişdi.

Növbəti təhsilini mədrəsədə alan Muxtar sonra Şuşa şəhər məktəbini də bitirdi. O, türk, ərəb, fars dillərini də mükəmməl öyrənmişdi. Hətta əvvəllər qəzəl də yazıb. Bu barədə Mir Möhsün Nəvvabın təzkirələrində də məlumat var.

XIX əsrin 60-70-ci illərində Şuşada «Qış klubu»nda ara-sıra tamaşalar oynanırdı. Tamaşaçılar arasında Mirzə Muxtar da olardı. Dramaturgiyaya olan həvəsi onu bir maqnit gücü ilə teatra çəkirdi. 1870-ci ildə özü kimi istedadlı gəncləri və müəllimləri başına toplayaraq Şuşada «Hacıquluların zalı»nda Mirzə Fətəli Axundzadənin «Hacı Qara» komediyasını tamaşaya qoyub. Teatr tariximizin ilk tamaşalarından olan bu əsərin səhnə taleyi o qədər uğurlu keçməsə də, şəhərin mədəni həyatında müsbət rol oynadı. Mirzə Muxtar isə ruhdan düşmədi. Üç il sonra yenidən «Hacı Qara»-nı tamaşaya qoymalı oldu.

Bu tamaşa qışlaqda göstərilib. O vaxt mətbəə olmadığından tamaşa haqqında elanı – müasir dillə desək, afişanı əlləri ilə yazan Mirzə Muxtar

çox əziyyət çəkib. Barmaqları qabar olub, amma 40-a qədər elan yazaraq şəhər əhalisinə paylayıb, hətta dindarlara da verib. Mürəkkəb və ziddiyyətli bir şəraitdə tamaşa göstərmək o zaman din xadimləri tərəfindən günah sayılırdı və onlar aktyorları həmişə «kafir» adlandıraraq təqib edirdilər. Xalq qəflət yuxusundan oyatmaq üçün başına gələcək hər bir fəlakətə əvvəldən hazır olan Mirzə Muxtar isə heç nədən çəkinmirdi. Onun tamaşasına gələn dindarlar hətta bu gənci hədələyərək xəbərdarlıq edirdilər: «Şəriətə zidd şey bulsaq, vay halına». «Hacı Qara»nın tamaşasından çox sonra «Kaspi» qəzetində dərc edilən məqalələrin birində Mirzə Muxtar yazırdı: «Şükür ki dinə müxalif bir şey bulmayıb razı getdilər». Beləliklə, Mirzə Muxtar Mirzə Fətəli Axundzadənin digər komediyalarına da səhnə həyatı verərək özü də baş rolda tamaşaçılar qarşısına çıxdı. Cəhalət, xalqı soyanları, tamahkarları, fırıldaqçıları, bir sözlə, feodal mühtinin özünəməxsus eybəcərliklərini tənqid edən bu əsərlər tamaşaçılar tərəfindən rəğbətə qarşılanırdı.

Firidun Şuşinski yazırdı: «Mirzə Muxtarın Azərbaycanın milli teatr tarixində unudulmaz xidmətlərindən biri də onun teatr səhnəsində ilk dəfə qadın rolunda çıxış etməsidir. Şübhəsiz ki, bu məsələ o dövrdə heç də asan deyildi. Bir yandan ruhanilərin teatr sənətini «şeytan əməli» adlandırmaları, digər tərəfdən də... azərbaycanlı qızların səhnəyə çıxmasına imkan verilmirdi. Buna görə də kişilər Azərbaycan səhnəsində qadın rollarını oynamağa məcbur olmuşdular».

«Kaspi» qəzeti 9 may 1913-cü il tarixli sayında yazırdı: «Mirzə Muxtar Məmmədov müsəlman səhnəsinin ilk həvəskar artistlərindən biridir. O, birinci dəfə Şuşada müsəlman Molyeri Mirzə Fətəli Axundovun ölməz «Hacı Qara» pyesində oynamışdı. Müsəlman səhnəsi və onun xidmətləri ona görə qiymətlidir ki, o zaman səhnədə oynamaq mürtədlik hesab olunurdu. Bu işə cəsarət edənlər isə avam camaat və dindarlar tərəfindən təqib olunurdu. O dövrdə qadın rollarını oynamaq böyük qəbahət sayılırdı. Bu rolları oynayanlar hər cür alçaldılır, onları hətta rolunu ifa etdikləri qadınların adı ilə çağırırdılar».

Mirzə Muxtar 1852-ci ildə Şuşada doğulmuşdu. Onun doğum tarixi ilə əlaqədar tədqiqat və yazılarda müxtəlif rəqəmlər göstərilir: 1841, 1842, 1852, 1859 və s. Biz isə məhz 1852-ci ilin üstündə dayanırıq. Çünki haqqında verilən nekroloqda da 1852-ci il yazılıb. Bundan başqa, 1913-cü ilin əvvəllərində Bakıda Mirzə Muxtarın sağlığında onun səhnə fəaliyyətinin 40 illiyini qeyd ediblər. Həmin vaxt çıxış edənlər də sənətkarın «60 sinnini» dilə gətirərək ona uzun ömür arzulayıblar. Həyatının

müəyyən illəri üzərində sadə hesablamalar aparanda da doğum tarixinin 1852-ci il olduğu təxmin edilir.

Öz doğma şəhərində milli teatr tamaşalarının təşkilatçısı və iştirakçısı olan Mirzə Muxtar Şuşanı 31 yaşında tərk etmək məcburiyyətində qalıb. Məşhur şuşalı publisist Həşim bəy Vəzirovun «Evlənmək bir stəkan su içmək deyil» əsərinin tamaşası zamanı (1883) salonda ciddi mübahisə düşüb. Elə bir vəziyyət yaranıb ki, artistləri öldürmək qərarına gəliblər. Səhnəyə hücum edən əlixəncərlərdən canlarını qurtarmaq üçün aktyorlar dal qapıdan qaçmaq zorunda qalıblar. Mirzə Muxtar ələ keçib. Qadın paltarında olması onu ölümdən xilas edib. Nadanlar ələ güman ediblər ki, bu süpürgəçi qadındır. Lakin sonralar ruhanilərin fitvası və göstərişi ilə teatrın təşkilatçısı kimi Mirzə Muxtar axtarılıb. Əvvəlcə Ağdamda, Gəncədə, sonra Tiflisdə gizlənməli olan Mirzə Muxtar 1899-cu ildə Bakıya köçməli olub. Müəllimliklə məşğul olsa da, şəhərin teatr tamaşalarında müntəzəm çıxış edib. Demək olar ki, bəliq susuz yaşaya bilmədiyi kimi, o da teatrdan ayrı qala bilməyib. Belə bir fakt da var ki, onun duyumuna, istedadına, səhnə fəaliyyətinə yaxından bələd olan Üzeyir bəy Hacıbəyli Mirzə Muxtarı operaya dəvət edib. 1908-ci ilin yanvarında «Leyli və Məcnun» operası tamaşaya qoyulanda Məcnunun atası rolunu da ilk dəfə Mirzə Muxtar yaratdı. Ceyhun Hacıbəyli ilk Azərbaycan operasının necə yaranması ilə bağlı qələmə aldığı məqalədə yazıb: «Məcnunun atası rolu üçün isə biz çox cəlbədicə bir adam tapdıq. Əslən Qarabağdan olan, muğam sənətini əla bilən və haçansa malik olduğu zəngin səsinin bir qismini hələ də qoruyub saxlamış müəllim Mirzə Muxtar bu işi öz öhdəsinə götürdü». O, sadəcə aktyor deyildi. Firidun Şuşinskiyin təbirincə desək, Üzeyir bəy Hacıbəylinin ən yaxın məsləhətçisi və köməkçilərindən biri olmuşdu.

Uzun illər Opera və Balet Teatrında yorulmadan çalışan Mirzə Muxtar «Əslə və Kərəim», «Aşıq Qərrib», «Şah İsmayıl», «Şah Abbas və Xurşudbanu», «Fərhad və Şirin» və digər operalarda müxtəlif rolları böyük məhəbbət və ehtirasla yaratmışdı. Onu tamaşaçılar da çox sevirdi. Dövrünün görkəmli sənətşünası Cəlil bəy Bağdadbəyov yazırdı: «Leyli və Məcnun» tamaşası zamanı Üzeyir bəy Məlek xanımın teatra həmişə qoşa gəlirdi. Mirzə Muxtarın ifasında Məcnunun atasının ariyasını dinlədikdən sonra teatrı tərk edirdi. Üzeyir bəy Mirzə Muxtarın səsinin vurğunu idi. Bunun da bir neçə səbəbi vardı. Mirzə Muxtar səhnəyə Şuşa bəlləblərinin avazını, çaylarının səsinə, meşələrinin rəngini, çiçəklərinin ətrini, sübhünün təmizliyini gətirmişdi. Bir də Mirzə Muxtar əruz vəzninin bilicisi idi. Füzuli qəzəllərini aydın, rəvan və səlis tələffüz

edirdi. 1908-ci ildən 1918-ci ilədək Üzeyir bəy Hacıbəylinin Cənubi Qafqazda, Orta Asiyada səhnəyə qoyulan opera və operettalarında Mirzə Muxtar bir aktyor kimi iştirak etmişdir.

Bəstəkar Əfrasiyab Bədəlbəyli «Musiqi lüğəti» kitabında Mirzə Muxtarı da ehtiramla xatırlayıb. Onun musiqi hafizəsini, ərəb və fars dillərində sərbəst danışmasını təqdirəlayəhərək Mirzə Muxtarı «muğamat aləminin sultanı» adlandırıb. Mələhtli və yarıqlı səsi ilə seçilən Mirzə Muxtarın yüksək səhnə mədəniyyətinə malik olması haqqında da mütəxəssislərin müsbət rəyləri var. O, aktyor kimi tamaşaçısını, xanəndə kimi də dinləyicisini ovsunlaya bildirdi. Rolları o qədər təbii və inandırıcı yaradırdı ki, Mirzə Muxtar özünü səhnədə yox, həyatda hiss edirdi. Bu səbəbdən də bütün fəaliyyəti – istər aktyorluğu, istərsə də xanəndəliyi təsirli və yaddaqalan alınırdı. Onu hamı sevirdi. Pərsətişkarları da çox idi. Ömrünün ahlı çağında da opera və dram teatrlarının tamaşalarında müntəzəm çıxış edirdi. Tiflisdə tamaşaya qoyulan «Leyli və Məcnun» operasında Məcnunun atası rolunda səhnəyə çıxanda Mirzə Muxtarın 75 yaşı vardı. İllər onun səsinin yanından belə keçə bilməmişdi. Həmişəki tərəvətinə və xoş avazına idi. O, səhnə ilə 78 yaşında vidalaşıb. Uzun illər Azərbaycan milli teatrına xidmət edərək özünün necə istedadlı aktyor və teatr qurucusu olduğunu fədakarlıqla təsdiq etdi. Onun şöhrəti elləri dolaşmışdı. İrəvanda, Gəncədə, Tiflisdə, Vladıqafqazda, Dərbənddə bu şuşalı sənətkarı gözəl tanıyırdılar.

Mirzə Muxtar 1929-cu ildə Bakıda vəfat etmişdir. Ölüm tarixində də müxtəlif rəqəmlər göstərilir. Yəni də dəqiq tarixi müəyyənləşdirmək üçün nekroloq köməyə çatdı. O zaman «Kommunist» qəzetində dərc olunan nekroloqda ölüm tarixi 1929-cu il göstərilib və orada oxuyuruq: «Türk səhnəsinin bütün ağırlıqlarını çiynlərində keçirmiş, uzun ömrünün çox dəyərli bir hissəsini bu səhnədə çalışmış ən qoca aktyor Mirzə Muxtar həyat səhnəsindən həmişəlik olaraq çəkildi».

İndi anadan olmasının 160 ili tamam olan Mirzə Muxtar milli teatr tariximizin ilk qaranquşlarından biri idi. Bu unudulmaz sənətkarın irsi böyük bir məktəbdir. Vaxtilə bu məktəbdən pərvazlananlar sonralar Azərbaycan mədəniyyətinin çox görkəmli xadimləri oldular. Unudulmaz Cəlil bəy Bağdadbəyovun bir fikri ilə yazını tamamlayırıq: «Mirzə Muxtar... gənc aktyorlara muğamatı təlim edib şeirlərin anlamadıqları sözlərini başa salardı. Oluqca müsbət bir adam idi. Mirzə Muxtarın «Hicaz» və «Şur» oxumağını başqa xanəndə və aktyorlarda görmədim. Onun «Şur»u eşitdiklərimə bənzəməirdi». İstər teatr, istərsə də ifaçılıq sənətimizin bu görkəmli nümayəndəsi mədəniyyət tariximizə adını əbədlilik həkk etdirib...